

دیل، جمعیت، شعور

اوچونجو فصیل

- دیل و جمعیت
- ایکی دیلیلیک
- دیل ایجتیماعی حادثیه کیمی
- دیل و ایجتیماعی شعور
- جمعیت و دیلین فورمالاشماسی

دیل و جمعیت

دیلله جمعیت آراسیندا عوضوی علاقه واردیر: دیل یالنیز جمعیتده مؤوجودور و جمعیتده خدمت ائدیر. اؤز نؤوبهسینده جمعیت ده دیلسیز نه یاشایا، نه ده اینکیشاف ائده بیلر. جمعیتده خدمت ائتمهین دیل، جمعیت عوضولری آراسیندا اونسیت واسیطهسی اولمایان دیل، اونسیت فونکسیاسنی ایتیرن، دونوق وضعیتده اولان، اینکیشاف ائتمهین دیل اولو دیلدیر. بونا گؤره ده دیلله جمعیتین قارشی-قارشیا قویولماسی، تامامله شرطی خاراکنئر داشی بیر، بو، دیلله جمعیت آراسینداکی علاقهلری تدقیق ائتمک اوچون ائدیلمیر.

دیلله جمعیت آراسینداکی علاقه شرطی خاراکنئر داشی بیر: دیل جمعیتین، جمعیت دیلین قورولوشونو بیلاواسیطه اؤز ونده عکس ائتدیرمیر، دیلین فونکسیاسی و اینکیشافی قانونلاری، جمعیتین فونکسیاسی و اینکیشافی قانونلاری ایله نه دوز گلیر، نه ده اونلار لا موعینلشدیریلیر، دیلین قارشیسینداکی مقصد و وظیفهله جمعیتین قارشیسیندا دوران مقصد و وظیفهله عئینیت تشکیل ائتمیر. دیلین اؤز داخیلی عالمی، جمعیتین اؤز حیاتی واردیر. بو باخیمدان، نیسبی ده اولسا، دیل تامامله مستقیلدیر. لاکین بوتون بونلار باخمایاراق دیلله جمعیت آراسینداکی موناسیبتلری، دیلین ایجتیماعی فونکسیاسنی اؤیرنمک دیل نظر بیهسی نین اساس وظیفهله بندنیر.

ایکی دیلیلیک

سیاسی، ایقتیصادی و مدنی علاقه لرین گئنیش اینکیشاف ائدیگی موعاصیر جمعیتده ایکی دیلیلیک پربلئمینی اؤیرنمک دیلچیلیک نظر بیهسینده موهوم بئرلردن بئرینی توتور. ایکی دیلیلیک دیلین یاشاماسی، اینکیشاف ائتمهسی و فعالیت گؤسترمهسی فورمالاریندان بیری دیر. بو حادثیه بئر پربلئم کیمی دیلچیلیک اوچون یئنی دئییلدیر. جمعیت یاراناندان موختلیف طایفا، قبیله، خالق و میلتر همیشه بئر-بیری ایله کونتاکندا اولموشدور. بو کونتاکنین شو عورلو یاخود غیری-شورلو اولماسیندان آسیلی اولمایاراق، طایفا و قبیلهلر بئرلشمیش و آیریلیمیش، گوجلو ائتنیک بئرلشمهله صعیف ائتنیک بئرلشمهله اؤزونه تابع ائتمیش، قونشو یاخود اوزاق خالقلار آراسیندا تیجارت علاقهله یارانمیش و س. بوتون بونلارین نتیجهسینده خالقلار، دئمطی طبیعی اولاراق، اونلارین دیللی قایناییب-قارلشمیش، دیلر آراسیندا چارپاز لاشما، قارلشما، بئر-بیرینه قارشیلقلی تاثیر و بئر-بیریندن سؤز آلما پروسسلری باش وئرلشدیر. بو پروسسلر نینکی آیری-آیری فردلرین، حتا بوتؤو ائتنیک بئرلشمهله بین ایکی دیلیلیک اولماسینا سبب اولموشدور. ایکی دیلیلیک ظاهیری فورماجا نیطق فعالیتی کیمی فردی-پسیخی حادثیه اولسا دا ماهیتجه درین ایجتیماعی-ایدنولوژی خاراکنئر داشی بیر.

ایکی دیللی لیک ایکی (یاخود چوخ) دیلین قارشیلیقلی تاثیر یارانی زامانی یارانیر. پراکتیکادا ایکی دیلی عینی سوییهده بیلیمک حادیهسینه نادیر حاللاردا تصادوف اندیلیر. بیر قایدا اولاراق، ایکی دیللی لیک حادیهسینه دیلردن بیر یارانی دانیشانا داها یاخین اولور. عادت، بیز بئله دیلی آنا دیلی آلدانیریریق. بو معنادا هنج بیر دیل آنا دیلینی نه عوض ائده بیلر، نه ده اونونلا بیر جرگهده دایانا بیلر.

ایکی (داها چوخ) دیلی بیلیمک حادیهسی دیلچیلکده ایکی دیللی لیک یاخود بیلینقوزم، ایکی دیلی بیلن آدام بیلینقو یاخود ایکی دیللی، چوخ دیلی بیلن آدام ایسه پولیقلت آلدانیر. 1. بیلینقوزم درجهسی موختلیف اولور. ان یوکسک ایکی دیللی لیک درجهسی او زامان باش وئیریر کی، دانیشان فرد میلی دیلینی دئییل، قازانیلان دیلی، ایکیجی دیلی آنا دیلی حساب ائدیر. مثلا، سوئت ایتیفاقیندا 1971-جی ایل اهلینی سیاهییا آلمایا گوره میلته روس اولمایان 13 میلیون، 1979-جو ایل اهلینی سیاهییا آلمایا گوره ایسه میلته روس اولمایان 16،3 میلیون سسری وطنداشی اوز آنا دیلی کیمی روس دیلینی گؤستر میشدیر.

ایکیدیلی لیگین ایکی تیپینی فرقلندیرمک لازیمدیر: محلی و میلی. محلی ایکی دیللی لیک اینضیباطی-دؤولت یاخود جوغرافی پرنسیپ اوزره حودودلاناتان موعن بیر اراضیده ایکی یاخود داها چوخ خالقین مسکون اولدوغو و هر خالقین گوندهلیک اونسیته اساسن اوز خصوصی دیلیندن ایستیفاده ائتدیگی شرايطده ایکی یاخود داها چوخ میقدار دیلین موجود اولماسی زامانی اوزونو گؤستریر. بو معنادا سوئت ایتیفاقی، چین، هیندوستان، ایندونزیا، بئلیچیکا، ایسوئچر، کانادا و س. ایکیدیلی یاخود چوخدیلی دؤولتدیر.

میلی ایکی دیللی لیک جوغرافی (اراضی) پرنسیپینه دئییل، انتتیک (میلی) پرنسیپیه اساسلانیر. بئله ایکی دیللی لیک بیر خالقا ایکی یاخود داها چوخ موختلیف میلی دیلرین یاناشی یاشاماسی زامانی باش وئیریر. بو باخیمدان کئچمیش سسری خالقارینین، دئمک اولار کی، هر بیر ایکی-دیلیدیر.

محلی ایکیدیلی لیکده ایستر آریجا گؤتورولموش هر بیر آدام، ایستره اونون منسوب اولدوغو خالق پرنسیپیه بیر دیلیدیر، حالبوکی میلی ایکی دیللی لیکده هر بیر آدام و هر بیر خالق ایکیدیلیدیر. محلی ایکی دیللی لیکده دیلر پارالل، یاناشی یاشاییر و بیر-بیری ایله کسشمیر، میلی ایکی دیللی لیکده ایسه دیلر تکجه یاناشی موجود اولور، هم ده بیر-بیرینه قارشیلیقلی تاثیر گؤستریر، ایشلمه دایرهسینی اوز آرا ریندا بؤلوشدورور و نیطق سیتواسیاسیندان آسیلی اولاراق نیطق پراکتیکاسیندا بیر-بیرینی عوض ائدیر. محلی ایکی دیللی لیکده عومومی رنگیون داخیلینده یاناشی موجود اولان دیلرین یاییلما اراضی آرئالی سئچیلیر، میلی ایکی دیللی لیکده ایسه بئله حاللار اولور، عینی بیر ایکی دیللی لیک، دیلرین عینی بیر قارشیلیقلی تاثیر نینکی هامییا، هم ده هر کسه شاملیدیر.

ایکیدیلی لیگین محلی تیپینده یاناشی یاشایان دیلر آرئالارینین سرحد زونالاریندا میلی ایکی دیللی لیک عونصور لرینین یارناماسی مومکوندور. بو، موختلیف دیللی خالقارین قارشیلیقلی اونسیت مقصدیله دایم تماسدا (کونتاکتدا) اولماسیندان ایرملی گلیر. ایکیدیلی لیگین میلی تیپینده ایکیدیلی خالقین اوجقار قروپلاریندا آنا دیلینی ایتیریپ تامامیله ایکیجی دیله کئچمک حاللارینا دا تصادوف اندیلیر. بئله حادیهیه کئچمیش سوئت ایتیفاقینین بعضی خالقاریندا راست گلیریک. مثلن، جنوبی و قریب مانسیلر تامامیله روس دیلینه، جنوب-قربی نئتلر تامامیله کومی دیلینه، شمال-شرقی ائونکلر و شمال-قربی ائونتلر تامامیله یاقوت دیلینه کئچمیشلر.

محلی ایکی دیللی لیک تیپینده کوتله حالیندا بیر دیللی اولان خالقین ترکیبینه نینکی آیری-آیری فردلر، حتا بویوک قروپلار بئله ایکی و داها چوخ دیلی منیمسهیه بیلر. هم ده بو حال تکجه هم سرحد زونالاردا دئییل، حتا جمعیتین آیری-آیری سوسیال قروپلاری، هر شئیدن اول ضیالیلار، صنایع و نقلیات فهلهلری، مئخانیزاتورلار آراسیندا داها چوخ یاییلمیش اولور. عکسینه، ایکیدیلی لیگین میلی تیپینده کوتله حالیندا ایکیدیلی اولان خالقا آیری-آیری فردلرین، حتا قروپلارین دا بیر دیللی اولماسی حادیهسینه تصادوف اندیلیر. بو حادیه تکجه دیل آرئالی نین درنلیکلرینده یاخود اوجقارلاریندا دئییل، هابئله آیری-آیری سوسیال و جینیسی-یاش قروپلاریندا، خصوصن یاشلی (قوجا) قادیلار آراسیندا اوزونو داها چوخ گؤستریر.

عادت، دیلچیلیک ادبیاتیندا ایکیدیلی لیگین محلی تیپیندن، دئمک اولار کی، بحث ائدیلمیر.

ل. و. شئربا ایکیجی دیلین منیمسه نیلمهسی اوصوللاریندان دانیشارکن گؤستریر کی، ایکی دیللی لیک صونعی و طبیعی اولای بیلر، مکتب، موعلیم، درسلیک و اسیطهسیله ایکیجی دیلین منیمسه نیلمهسی صونعی ایکی دیللی لیک، یاد دیله بیلاواسیطه اونسیت پرسونسینده اولما نتیجهسینه ایکیجی دیلین منیمسه نیلمهسی طبیعی ایکی دیللی لیک آلدانیریر. ل. و. شئربا ایکی دیللی لیکدن دانیشارکن اونو ائکستنسویلیک درجهسینه گوره ایکی تیپه آیریر: فردی ایکی دیللی لیک و کوتلوی ایکی دیللی لیک، کوتلوی ایکیدیلی لیگه ده ایکی قروپ آیریر: بوتون خالقین ایکیدیلی اولدوغو تام ایکی دیللی لیک و خالقین بو و یا دیگر حیصه سی نین ایکیدیلی اولدوغو قیسمی ایکی دیللی لیک. یاناشی یاشایان دیلر آراسینداکی علاقه نین سنجیه سیندن آسیلی اولاراق ل. و. شئربا تمیز و قارشیق ایکی دیللی لیک نؤوعلری گؤستریر. تمیز ایکی دیللی لیک ائله بیر حادیه حساب ائدیلمیر کی، اوندانیشانین شو عوروندا دیلر بیر-بیریندن تجرید ائدیلمیش مستقل سیستملر شکلینده موجود اولور، اولارین آراسیندا هنج بیر موقاییسه آپارماق و پارالللیک موعینلشدیرمک اولور، بونا گوره ده بیر دیلن دیگرینه

ترجمه یا مومکون دئییلدیر، یا دا چوخ چتیندیر. بئله ایکیدیللی لیکه اون دوققوزونجو عصر روس زادگانلارینین دیلینی نومونه گؤستریمک اولار: اونلار روس و فرانسیز دیلرینده سربست دانیشیر، لاکین روس دیلیندن فرانسیز دیلینه یاخود عکسینه ترجمه انده بیلیمیر دیلر.

قاریشیق ایکیدیللی لیک ایسه ایکي دیلین انکویوننت واسیطه لرینین دانیشانین شوعوروندا واحد آنالییشلار شکلینده پارالل علاقہ سینی نظردہ توتور. بو واحد سیستم یاناشی مؤوجود اولان هر ایکي دیل اوچون عومومی تفکور بونؤورہسی وظیفہ سینی یئرینہ یئتیریر. محض بونا گؤره ده بو دیلر نینکی یاناشی یاشاییر، هم ده قارشیلیق صورتده بیر-بیرینہ تاثیر گؤستریر. قاریشیق ایکیدیللی لیکه هر مفهوما، آنالییشا ایکي دیل ایفاده واسیطه سی او یغون گلیر-بیری بیرینجی دیلدن، دیگر ی ایکینجی دیلدن. بونا گؤره ده نیطقین بیر دیلدن دیگرینہ ترجمه سی آسانلیقلا و دئمک اولار کی، آوماتیک باش وئیریر.

ی. د. دئشربینو ایسه انکستنسویلیک درجه سینه گؤره ایکیدیللی لیکه اوچ تیپه بؤلور: عومومخالق ایکیدیللی لیکه، اراضی ایکیدیللی لیکه و خالقین موعین طبقه سینی نین ایکیدیللی لیکه.

ایکيدیللی لیک بشریتین بوتون دؤورلرینہ خاص خصوصیت اولموشدور. خصوصن شرق اولکلرینده ان قدیم زمانلاردان بئله کیفایت قدر بیلینقوزیم حادیتہ سینه راست گلیریک. لاکین بیلینقوزیم ایجتیماعی-تاریخی حادیتہ کیمی اینتیباہ دؤوروندن باشلایاراق دیققی جلب اندیر. بو دؤورده قاباقجیل ضیالیلار باشقا دیلر ی اؤیره نیر، یئنی میلی ادبی دیلر، (مئلن، لاتین دیلی اساسیندا ایتالیان، فرانسیز، ایسپان و س. میلی ادبی دیلر) و موعین مقصدہ خیدمت اندن (مئلن، اسلام دینی اوچون عرب دیلی، اورپا اولکلرینده، خصوصن علم عالمینده لاتین دیلی) دیلر یارانیر. بو دؤورده میلنلر آراسیندا اونسیت اوچون مؤوجود اولان دیلر وار ایدی. بو مقصدله یاخین و اورتا شرقده عرب و فارس دیلریندن، شرقی و جنوب-شرقی آسیادا چین دیلیندن، اورپادا لاتین دیلیندن، اون دوققوزونجو عصرده قافقازدا و یاخین شرقده آذربایجان دیلیندن ایستیفاده اندیلیر. صینیفلی جمعیتده ایکیدیللی لیک صینیفلی ماهیت داشی بیر - یا جمعیتین یوخاری طبقه لری، یا دا موعین پنشه ساحیلری ایکیدیللی اولور، مثلا، اوکتیابر اینقیلابیندان اول روس جمعیتی نین یوخاری طبقه سی روس و فرانسیز دیلینی بیلیردی. او دؤورده کی بوتون حکیملر ایسه آنا دیلیندن باشقا لاتین دیلینی ده بیلیر دیلر. عومومیتله، بوتون جمعیتلر ده علم و دین خادیملری، دیپلوماتلار ایکیدیللی اولورلار.

تکجه آیری-آیری فردلر دئییل، بوتؤو خالقلار دا ایکي-دیللی اولا بیلر. ایکیدیللی لیکین تظهور فورمالاری خالقلارین سیاسی، ایقتیصادی و مدنی اینکیشافی شرایطیندن، جمعیتین ایجتیماعی-ایقتیصادی و مدنی-سیاسی قورولوشوندان، بیر سؤزله، خالقلارین کونکرنٹ تاریخی اینکیشافیندان آسیلیدیر. ایکيدیللی لیک چوخ میلنلر جمعیتلر ده داها چوخ یاییلمیشدیر. روس دیلی نین میلنلر آراسی اونسیت واسیطه سی رولو اوینادیغی سوئت جمعیتینده غیری-روس میلنلرین، دئمک اولار کی، بوتون نوماینده لری روس دیلینی ایکینجی آنا دیلی کیمی بیلیر و ایجتیماعی-سیاسی حیاتدا، تحصیل و تربیه پروسئسینده آنا دیلی ایله یاناشی بو دیلدن ده ایستیفاده اندیرلر. کچیچک اننتیک بیرلشمه لر و خالقلار ایسه اؤز آنا دیلر ی و روس دیلیندن باشقا یاشادیققلاری رفسوبلیکادا اکثریت تشکیل اندن خالقین دیلینی ده اؤز آنا دیلر ی کیمی بیلیر. بونو آذربایجان رفسوبلیکاسی نین تیمثالیندا کونکرنٹ شکیلده گؤستریمک اولار. آذربایجاندا یاشایان تالیش، تات، بودوخ، اودی، قریز، خینالیق، ساخور، کورد و س. کچیچک خالقلار و اننتیک قروپلار عایله ده، اساسن، اؤز آنا دیلریندن، ایجتیماعی-سیاسی حیاتدا ایسه ایستیتناسیز اولاراق، آذربایجان دیلیندن ایستیفاده اندیرلر. اونلار اولکه میزده میلنلر-آراسی اونسیت واسیطه سی اولان روس دیلین ده تخمینن آذربایجان دیلی سویبه سینه اؤیره نیرلر. آذربایجان دیلی تکجه آرسالی اننتیک قروپلار اوچون دئییل، هابئله رفسوبلیکامیزدا یاشایان روس و تاتار کیمی چوخسالی و اینکیشاف اتمیش میلنلر اوچون ده ایکینجی آنا دیلینه چنوریلیمیشدیر.

گورجوستاندا آبخازلار، آجارلار، باسبیلر، ائستونییادا لیولر، تاجیکستاندا ایشکاشیملر، یزقولهملر، قازاخستاندا اویقورلار، قیرغیزستاندا اویقورلار و دونقانلار اوچون اویقون اولاراق گورجو، ائستون، تاجیک، قازاخ و قیرغیز دیلر ی ایکینجی آنا دیلی، روس دیلی ایسه میلنلر آراسی اونسیت واسیطه سیدیر.

موعاصیر دؤورده ایکيدیللی لیک داها گئنیش یاییلمیشدیر. جنوبی و مرکزی آمتریکا رفسوبلیکلاری اهالیسی نین، دئمک اولار کی، هامیسی، ایسوئچره و بئلیچیکا دؤولتلرینده یاشایانلارین اکثریتی ایکیدیللیدیر. آبش و طنداشلاریندان اینگیلیسجه دانیشان هر اون فردن بیری فرانسیز، آلمان، روس، اوکراین، چین و س. دیلر ی اؤز آنا دیلی حساب اندیر. کئچمیش سوئت ایتیفاقیندا ایسه اهالی دئمک اولار کی، باشدان-باشا ایکیدیللیدیر. قافقازدا و اورتا آسیادا اوچ-دؤرد دیلی بیلیمک گئنیش یاییلمیشدیر.

ایکیدیللی لیکین ایکي فورماسینی گؤستریمک اولار، بیر طرفلی ایکيدیللی لیک و ایکي طرفلی ایکيدیللی لیک. بیر طرفلی ایکيدیللی لیک اؤزونو ان چوخ کچیچک اننتیک قروپون داها بؤیوک اننتیک قروپلا، خالقلا، میلنلر عئینی اراضیده یاشاماسی، همین خالقلا، میلنلر دایمی سیاسی، ایقتیصادی، مدنی علاقده اولماسی زمانی باش وئیریر. مثلا، روسیا فندئراسیاسینا داخل اولان بوتون موختار رفسوبلیکا و ویلایتلرین، میلی محاللارین غیری-روس اهالیسی نین هامیسی، آذربایجاندا یاشایان تات، تالیش، کورد، قریز، خینالیق، بودوخ، اودی،

گورجوستاندا ياشايان آبخاز، آجار، باسبي، سئتين، قرئكلر، تاجيكيستاندا ياشايان ايشكاشمير و س. انتنيك قروپلارين ايكيديللي ليگي بونا ميثال اولاي بيلر. ايكيديللي ليگين بو فورماسيندا آزليق تشكيل ائدن انتنيك قروپون نومائندهلري چوخلوق تشكيل ائدن قروپون ديليني اؤيرمه نير، لاكين چوخلوق تشكيل ائدن قروپون نومائندهلري آزليق تشكيل ائدن انتنيك قروپون ديليني بيلمير. اولكه ميزين هر بئرينده - شهرلرده و كندلرده آنا ديلي اولمايان احاطهده ياشايان آيري-آيري ميلتارين ايكيديللي ليگي ده بير طرفلي ايكيديللي ليگه نومونه اولاي بيلر.

ببر طرفلي عومومخالق ايكيديللي ليگنده لينقويستي پلاندا ايكنجي ديلين آنا ديلينه تاثيري ديلين بوتون سيستمليرينده - فونتيكا، لئكسيكا- سئمانتيكا، مورفولوگيا و سينتاكسيس، حتا فرازئلوگيا و سؤزياراتما سيستمليرينده گولمه نير. سوسيولوژي پلاندا ايسه آزليق تشكيل ائدن ايكيديللي خالقين آنا ديلي نين ايجتماعي فونكسياسي گئنديكجه محدودلاشير. يازيسي اولماديجي اوچون بو ديل نينكي رسمي ديل كيمي ايشلمير، حتا همين ديلده تدريس و تعليم-تربيه آپاريلمير، مطبوعات اولمور، بئله آزليق تشكيل ائدن ديل بير مودت عايلهده اونسييت واسيطهسي كيمي ايشلمه نير. طبيعي كي، مدنيتين اينكشاف، خصوصن تدريس اينكجي ديلده آپاريلماسي ايكنجي ديلين عايلهداخيلي اونسيته ده تاثيريني گولنديرير و چوخ واخت عايلهده ايكي ديلين - آنا ديلي و ايكنجي ديلين سينتئز يندن عيبارت اولان بير ديلدن اونسييت واسيطهسي كيمي ايستيغاده ائديلير. تدريجن يازيسيز كيچيك خالقين داها بؤيوك خالقا مدني و انتنيك جهتن بيرلشمهسي پروسئسي بيتير. بو بيرلشمه ايسه اؤز نؤبه سينده آنا ديلي نين تدريجن آرادان چيخماسي اوچون زمين يارادير.

ايك طرفلي ايكي ديللي ليك ايكي ديلين بير-ببرينه قارشيلقلي تاثير گؤسترديجي زامان باش وئرير. طبيعي كي، بئله ايكي ديللي ليكده هر ايكي ديلين نومائندهلري هر ايكي ديلي بيلير. مثلا، اؤزبكيستان و تاجيكيستانين قنشو رايونلاريندا اؤزبكلرين تاجيك، تاجيكلرين ايسه اؤزبك ديليني بيلمهسي ايك طرفلي ايكيديللي ليگه نومونه اولاي بيلر. باكيدا و آذربايجانين بير سيرا رايونلاريندا روسلارين آذربايجان و آذربايجانلارين روس ديليني بيلمهسي ده ايك طرفلي ايكيديللي ليگه عايددير. بير طرفلي ايكيديللي ليكيدن فرقلي اولراق، ايك طرفلي ايكي ديللي ليكده آنا ديلي نين آرادان چيخماسي پروسئسي گئتمير، ديل دگيشمهسي باش وئرير.

ايكيديللي ليگين باش وئرمهسي نين تاريخيني ديقتله نظردن كئچيرديكه ايكيديللي ليگين ايكي تپي اولدوغو مئيدانا چيخير: كونتاكتلي (تماسلي) ايكي ديللي ليك و كونتاكتسيز (تماسسيز) ايكي ديللي ليك. كونتاكتلي ايكي ديللي ليك ايكي خالقين گوندهليك بيرگه حياتي، دايم تماسدا، اونسيته اولماسي زاماني باش وئرير. كونتاكتلي ايكي ديللي ليك داها ثابت ديل حاديه سيدير، داها چوخ دايمي خاراكتئر داشي بير و نسيلدن-نسيله كئچير. بئله ايكي ديللي ليك ديل چارپاز لاشمالاري زاماني ديل دگيشمهسي اوچون اساس اولور. آرتيق دنبيلديجي كيمي، كونتاكتلي ايكي ديللي ليك آرسايي انتنيك قروپلا داها بؤيوك خالقين بيرگه ياشايشي زاماني يارانير. ميلتئلر آراسي اونسييت واسيطهسي كيمي يارانان ديل ده كونتاكتلي ايكيديللي ليگه ميثال اولاي بيلر.

كونتاكتسيز ايكي ديللي ليك ايكنجي ديلي خصوصي اؤيرنمك يولو ايله باش وئرير. دونيانين موختليف اولكه لر ينين اورتا و عالي مكنترلينده روس، اينگليس، آلمان، فرانسيز، ايسپان، عرب، فارس، چين، هيند ديللرينين اؤيرمه نيمهسي كونتاكتسيز ايكيديللي ليگين يارانماسي نين اساس سببدير. عادتئ، بين الخالق اهميتي اولان ديللر خصوصي اولراق مكنترلرده اؤيره نيلير.

كونتاكتلي ايكي ديللي ليكده بوتؤو انتنيك قروپلار و خالقلار ايكيديللي اولاي بيلديگي حالدا، كونتاكتسيز ايكي ديللي ليكده يالئيز آيري-آيري شخصلر و سوسيال قروپلار ايكيديللي اولاي بيلر.

ل. و. شئربانين تصنيفينده كي صونعي ايكي ديللي ليك كونتاكتسيز، طبيعي ايكي ديللي ليك ايسه كونتاكتلي ايكيديللي ليگه اوغون گلير.

ايكي ديللي ليك پربلئمينده بير سيرا موباحيئله مسالهلر مؤوجوددور. هر شئيدن اول، ايكي ديللي ليك مفهومونون اؤزو موباحيئه دغورور. بير سيرا موعاصير ديلچيلر ايكي ديللي ليك مفهومو ايله تكجه ايكي قوهوم ياخود قوهوم اولمايان ديلي دنبييل، هابئله بير ميلي ديلين ايكي ديالئكتيني ياخود ميلي ادبي ديلي و اونون (ببر) ديالئكتيني بيلمگي ايفاده ائديرلر. مساله نين بو جور حلي، پربلئمي خيردالاماق بير يانا قالسين، حتا اونو باياغلاشديرماغا آپاريب چيخارير. طبيعي كي، هر بير (ساوادل) آدام هم ميلي ادبي ديليني، هم ده همين ميلي ديلين هانسي ديالئكتيني نين نومائنده سيديرسه، همين ديالئكتي بيلير. بوندان باشقا، ايكي ديللي ليك پربلئمينه بو جور ياناشساق، اوندا بير ميلي ديلين موختليف اولوبلارينا بييه لنمگي ده ايكي ديللي ليك آلدانديرماغا گئديب چيخا بيلريك. بئله اولدوقدا بير پربلئم كيمي ايكي ديللي ليكدن دانيشماغا احتياج قالمير - بورادا هئچ بير پربلئم يوخدور. يوخاريدا گؤسترديجي كيمي، بيز ايكي ديللي ليك دنديكه يالئيز ايكي ميلي (خالق، قبيله - عومومئله، انتنيك بير ليك) ديلي بيلمگي نظرده توتوروق.

بو مقاله ده ل. ب. نيكلسكي نين مؤوقعي ماراقلدير: اونون فيكرينجه، ايكي گئنتنيك جهتن موختليف ديل اونسييتي فورماسينا بييه لنمك ايكي ديللي ليك، ايكي گئنتنيك جهتن عئيني جينسلي ديل اونسييتي فورماسينا بييه لنمك ايسه ديقلوسيا آلدانديريلاي بيلر. باشقا سؤزله دنسك ل. ب، نيكلسكي ايكي ديل بيلمگي بيلينقويزم، بير ديلي: ايكي ديالئكتيني ياخود بير ميلي ديلين ادبي فورماسيني و ديالئكلريندن بيريني بيلمگي ايسه ديقلوسيا آلدانديرير.

قنيد ائتمك لازيمدير كي، ايكي ديللي ليك تكجه ديلچيلىك حاديهسي دئيل، هم ده سوسپولوژي حاديهدير، بو حاديهده ديله لينقويستىك و سوسپولوژى باخيش بىرلشير. ايكيديللي ليك - ماتنريالينا گوره ديلچيلىگين، يارانماسي نين داخيلي سببلرينه و جمعيتده ايشلنمىسینه گوره سوسپولوگيانين تدقيقات اوبيكتيدير.

ايكي ديللي ليك حاديهسي نين اويره نيلمىس نين بويوك سياسى، نظري-ديلچيلىك و پراكتىك اهميتي واردير. خصوصن دونيانين چوخ ميلتلي دؤولتلرينده موختليف خالقارين ديللرين بىر-بىر ينه قارشىلقلتي تاثيري و بو تاثير نتيجهسینه يارانان ايكيديللي ليك حاديهسي نين تدقيقي ديلچيلىگيميزين اکتوال پر بلملر يندندير.

خارجي ديلچيلىكده ايكي ديللي ليك پر بلئمي نين تدقيقيه بىر سيرا سانباللي اثرلر حصر انديلميشدير. ي. واينرايخ، هايگن، ونيس و باشقالارينين اثرلري بونا ميثال اولاييلر.

روس ديلچيلىگينده ايكي ديللي ليك پر بلئمي نين تدقيقيه سون زامانلار باشلاميشلار. س. آخمانوا، ل. خ. دابروا، ي. د. دئشئريئو، ك. خ. خانازارو، و. ق. كوستومارو، م. اي. عيسايئو، ي. آ. ژلوتنكو و باشقالارينين اثرلري ايكي ديللي ليك پر بلئمي نين بو و يا ديگر مسالهمىس نين تدقيقيه حصر انديلميشدير.

ديل ايجتيماعي حاديه كيمي

ديله جمعيت آراسيندا موعين علاقه نين، موناسيبتين اولماسى فيكري، چوخ گومان كي، اينسانلار شوعوروندا قديم زامانلاردان اوزونه مؤحك بئر توتوموشدور. هله قديم يونان فيلسوفلاري گوستريرديلر كي، اينسانلار اوز آرالاريندا موعين راضيلغا گليب بو و يا ديگر اشيايا آد قويموشلار. دئملي، آدلار، سوزلر اينسانلار آراسيندا عومومي راضيلق اساسيندا يارانميشدير. بورادان بئله نتيجه چىخارماق اولار كي، سوزلر اساسيندا يارانان ديل ده جمعيت عوضولرينين راضيلغي ايله اوز آرالاريندا علاقه ساخلاماق اوچون اونسييت واسيطهسي كيمي يارانديلميشدير. عيني فيكره سونرالار فرانسىز ماعاريفچيسي ژان ژاك روسونون ايرملي سوردويو «ايجتيماعي موقايله» نظريهسینه ده تصادوف انديريك. مشهور آلمان فيلسوف قوتفريد ويلهلم لئيبنيس ديلي اينسان روحونون ان ياخشى گوزگوسو آدلانديرير. بويوك آلمان ديلچيسي، فيلسوف و ديلماتي ويلهلم فون هومبولدتا گوره ديل اينسانلار آراسيندا اونسييت ياراتماق طلباتيندا مئيدانا چىخميشدير. اوخشار فيكره سونرالار ك. فسسلئر، ف. دؤ سئسور، آ. مئيه، ژ. واندرينس، ش. بالي و بىر سيرا ديگر گوزكلمي ديلچيلرين اثرلرينده ده راست گليريك. لاکين بو گوزكلمي ديلچيلر و فيلسوفلار بىر باشا «ديل ايجتيماعي حاديهدير» فيكريني ايرملي سورمور. اون دوققوزونجو عصرده طبيعت شوناسليغين اينكيشافي، خصوصن چارلز داروين مشهور طبيعي سئجه و تكامل حاقيندا كي فيكىرلرينين گنئيش. ياييلماسي ايله علاقه دار اولاراق ديله طبيعي حاديه كيمي باخماق ايندئياسى اورتايا چىخير. بو ايندئيانين بانيسي آلمان ديلچيسي آوقوست شلئخئر ديلي اينسانلارين ايرادهسندن آسيلي اولمايلاق يارانان طبيعي اورتانيزم حساب اندير. اونون فيكرينجه، ديگر طبيعي اورتانيزم كيمي ديل ده يارانير، اينكيشاف اندير و اولور. ديلين سوسپولوژى پر بلئملي مسالهلرينين ايشلنمىس حاضيرانماسيندا روس ديلچيلرينين ده بويوك امگي اولموشدور. لاکين سونت ديلچيلىگينده ديلين سوسپولوژى پر بلئملرينين. حلينده بعضي سولچولوق مئيللري ده اولموشدور. مثلا، ن. ماررين «ديل حاقيندا يئني نظريه» سى نين سونت ديلچيلىگينده حاكيم جريان اولدوغو دؤورلرده ديل اوست قوروم حساب انديلميش، ديلين صينفيلبگي حاقيندا فيكىرلر ايرملي سورواولموشدور.

خارجي (خصوصن آمريكا بىرلشميش شتاتلاريندا) انتئلينقويستىكا جرياني نين يارانماسي ايله علاقه دار اولاراق ديلين ايجتيماعي جهتينه مارق داها آرتميشدير.

ديلين داخيلي قورولوشو پر بلملرينه داها چوخ دىقت وئرن ستر وكتور اليزم جرياني نين يارانماسي سوسپولونقويستىكا پر بلملرينه اولان ماراغي بىر قدر آرتسا دا سيخيشديريب تاماميله آرادان چىخارا بيلمميشدير. ديله جمعيت آراسيندا كي موناسيبت، ديلين ايجتيماعي فونكسياسى، ديلين قورولوشو و اونون «دونيانى. گورمگه» تاثيري و س. پر بلئلر ايندي ده ديلچيلرين دىقت مركزينده دوران و حليني گوزلهين پر بلئلر دندير.

موعاصير دونيانين بىر سيرا اولكله رينده «ديل و جمعيت» پر بلئمينه حصر انديلميش چوخلو مونوقرافيا و مقاله لر نشر انديلميشدير. اونو گؤستر مگ كيفايتدير كي، تكجه «ديل و جمعيت» باشليغي ايله خيلى مونوقرافيا چاپدان چىخميشدير.

دیلین ایجتیماعی حادیتیه اولماسینی داها یاخشی قاوراماق اوچون دیلین جمعیتدن آسیلیلیغی، دیلین ایجتیماعی اونسیت فونکسیاسینی یئرینه یئتیرمه سینده کی سېئسیفیک خصوصیتلر، دیلین ایجتیماعی شو عورا و ایجتیماعی شو عورون دیله تاثیر ی، دیل قوروجولوغو مسالهلرینده جمعیتین رولو و س. کیمی پر بلملری نظر دن کئچیرمک و اجیبیدیر.

معلوم اولدوغو کیمی، دیلین ایجتیماعی حادیتیه اولماسینی ثبوت ائتمک اوچون ایره لی سورولن دلیللردن بیری. دیلین اینسانلار آراسیندا ان موهم اونسیت واسیطه سی اولماسیدیر. بو تئزیسدن بنله چیخیر کی، دیل اینسانلار آراسیندا اونسیت ساخالماغین یئگانه واسیطه سی دئییل، اولنلارین ان موهمودور. حقیقتن ده اینسانلار باشقا واسیطه لرله ده مثلا، یازی، ال حرکتی، ژئستلر، مورز الیفبای، موختلیف سیقناللار، آفریکادا تام-تام دیلی و س. ایله موناسیبت ساخالایر لار. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، بوتون بونلار، اولن، کومچی واسیطه لر دیر و جانلی اینسان دیلینی (سلسلی، سوزلو دیلی) عوض انده بیلیمیر، ایکینجیسی، اولنلار جمعیتین بوتون عوضولرینه عئینی درجه ده خدمت انده بیلیمیر، اوچونجوسو، یازی و مورز الیفبای کیمی واسیطه لر ایسه آنجاق سلسلی، سوزلو دیلین شرطی ایشارهلرله ایفاده سیندن باشقا بیر شئی دئییلدیر. بوتون بو کومچی واسیطه لر دیل ماتنرییاسیندان کناردا یاشایا بیلیمز، دیل ایسه اولنلار سیز دا، اولنلارین کومچی اولمادان دا کئچینه بیلر، اینسانلار آراسیندا اونسیتیه خدمت انده بیلر.

دیلین ایجتیماعی حادیتیه اولماسینی ثبوت ائتمک اوچون گوستریلن علامتلردن بیری ده بودور کی، دیل ده باشقا ایجتیماعی حادیتیه لر (بازیس، اوستقوروم، مدنیت، ایدئولوگیا و س.) کیمی جمعیتیه، جمعیت حیاتیاتینا خدمت اندیر. جمعیتیه خدمت ائتمه سی فاکتی هله دیلی ایجتیماعی حادیتیه حساب ائتمک حوقوقو وئر میر. طبیعت حادیتیه لری ده جمعیتیه خدمت انده بیلر. مثلا، کولک موحرکی، سو هیدروتوربینی حرکتیه گتیریب اینسانلارین ائلکتتریک ائنرژیزی آلماسینا خدمت اندیر، یاخود سون زامانلار دنیزین قابارماسی و چکیلیمه سی کیمی طبیعت حادیتیه لریندن ده ائلکتتریک ائنرژیزی آلماق اوچون ایستیفاده اندیلیر. دیل اوز سېئسیفیک خصوصیتلرینه گوره تکجه طبیعت حادیتیه لریندن دئییل، دیگر ایجتیماعی حادیتیه لرینده فرقله نیر. بوتون دیگر ایجتیماعی حادیتیه لر جمعیتیه یالنیز مو عین موناسیبتلرله بو یا دیگر فورمادا خدمت اندیر: بازیس جمعیتین ایقتیصادی حیاتیاتینا خدمت اندیر، اوستقورومون سېئسیفیک خصوصیتی بودور کی، جمعیتیه سیاسی، حوقوقی، انستتیک، مدنی و س. ایدئولار لا خدمت اندیر و جمعیتین او یغون دونیا گوروشونو یارادیر. معلوم اولدوغو کیمی، اوستقوروم دگیشکندیر، بازیدن آسیلیدیر. هر بازیسین اوزونون اوستقورومو اولور، بازیس دگیشدیکده اوستقوروم ده دگیشیر. ایستر بازیس، ایستر سه ده اوستقوروم جمعیتیه خدمت اندرکن صینفلره موناسیبتده لاقئید دئییل، حالبوکی دیل جمعیتیه خدمت اندرکن صینفلره لاقئید موناسیبت بسله میر، جمعیتین بوتون طبقه لرینه عئینی جور خدمت اندیر. بیر ایجتیماعی حادیتیه کیمی دیلین سېئسیفیک خصوصیتلریندن باشلیجاسی بودور کی، جمعیتیه مو عین بیر ساحه ده خدمت اندن دیگر ایجتیماعی حادیتیه لرین فرقلی اولراق، دیل اینسان فعالیتینین بوتون ساحه لرینده جمعیتیه خدمت اندیر. بونا گوره دیلی دیگر ایجتیماعی حادیتیه لریندن هنج بیری ایله عئینی لشدیرمک لمان.

دیل نه مدنیت فورماسی، نه مو عین صینفین ایدئولوگیا سی، نه ده اوستقورومو دئییلدیر.

دیل و ایجتیماعی شعور

دیلین بیر ایجتیماعی حادیتیه کیمی اساس خصوصیتلریندن بیری ده اونون ایجتیماعی شو عورو ایفاده ائتمه سیدیر. باشقا ایجتیماعی حادیتیه لر ده ایجتیماعی شو عورو ایفاده انده بیلر. لاکین باشقا حادیتیه لرین فرقلی اولراق، دیل ایجتیماعی شو عورو هر طرفلی عکس و ایفاده اندن یئگانه واسیطه دیر. ماتنریالیزم اؤیره دیر کی، ایجتیماعی شو عور ایجتیماعی معیشتین اینعیکاسیدیر. دیله شو عورون موناسیبتینه حصر اندیلیمیش بیر اثرده یازیلیر: «دیل ده شو عور کیمی قدیمدیر، دیل باشقا اینسانلار اوچون موجود اولان و یالنیز بونونلا دا منیم اوزوم اوچون ده موجود اولان پراکتیک رنال شو عوردور. شو عور کیمی دیل ده یالنیز احتیاجدان، باشقا اینسانلار لا اونسیت احتیاجیندان دوغور. هارادا مو عین بیر موناسیبت موجوددور سا، منیم اوچون موجوددور. حیوان هنج بیر شئی «موناسیبت» بسله میر، حیوان اوچون اونون باشقالارینا موناسیبتی موناسیبت کیمی موجود دئییلدیر. بنله لیکله، شو عور لاپ اولدن ایجتیماعی محصول اولموش و عومومیتله اینسانلار موجود اولدوقجا بنله ده قالا جاقدیر».

مارکسیزم کلاسیکلرینین ایجتیماعی شو عورون ماهیتی حاقیندا سؤیله دیکلری دوزگون فیکیرلره باخما یاراق، چوخ واخت ایجتیماعی شو عور ایدئولوگیا و تفکورله قاریش دیریلیر. سون زامانلار بو قاریش قلیق آرادان قالدیریلیر. مثلا، و. ف. زیکوئتس یازیر: «شو عور تفکورون مضمونودور. شو عور اینسانلارین ایجتیماعی و شخصی پراکتیکاسی نین واسیطه لی، عومومی لشدیریلیمیش فورمادا، باشقا سوزله دئسک، مفهوم فورماسیندا اینعیکاسیدیر. ایجتیماعی شو عور جمعیتین بوتون معنوی اینکیشاف سویه سی نین عومومی خار اکتئریستی کاسیدیر» 2.

پسیخولوقلار شو عورا ایجتیماعی گنرچکلینگین اینعیکاسی کیمی باخیر لار. اولار شو عورون عمله گلمهسی اوچون یئنی حیات فورماسی-نین-بشری وارلیغین یار انماسینی ضروری حساب اندیرلر. حیوانلاردا شو عور اولمور، شو عور یوکسک درجهده اینکیشاف ائتمیش اینسان بئنی نین محصولودور و بئنین نطق فونکسیاسی ایله علاقه دار دیر. شو عور اینسانین گنرچکلینگه موناسیبتیدیر. ک. مارکس یازیر کی، منیم موحیطیمه منیم موناسیبتیم منیم شو عورومدور. دئمهلی شو عور واسیطه سیله اینسان اطراف موحیطی، وارلیغی موجردلشدیر یلمیش شکیلده عومومیشدیریر. حرکتی ایره لیجه دن عقلی ایداره اندیر و فعالیت نین نتیجه لرینی قباقدان گؤرور. شو عور ایجتیماعی امگین محصولودور. نه قدر کی، اینسانین اولو اجدادی اولان اینساناننزر منیمون ایجتیماعی امکله مشغول اولمور، اطراف موحیط، دئمهلی، اؤزو کیمی وارلیقلارا دا موناسیبت بسله میر، نیطقه احتیاج حیس ائتمیر، بئله اولان تقدیره اونون شو عوروندان دانیشماق اولماز. ف. انفنلسین گؤستر دیگی کیمی اینسان، شو عور و نطق عینی زماندا، ایجتیماعی امک پروسئسینده یار انیر.

پسیخولوقلار شو عور دئدیکه اینسایین بوتون روحی عالمینی باشا دوشورلر. اولار شو عورو فعالیت کیمی، پروسئس کیمی قبول اندیرلر. بو پروسئسده اینسان اطراف موحیطی و اؤزونو درک اندیر، باشقا اینسانلارلا موناسیبتده گنرچکلینگه عکس ائتدیریر و اطراف گنرچکلینگه حاقیندا بیلک الده اندیر. اینسان الده ائتدیگی بیلگی اینعیکاس ائیلندن و اینعیکاس ائندن آیریر. اینسان فعالیت نتیجه سینده اطراف موحیطین عومومیشدیر یلمیش شکیلده قاور انیلماسی ایسه یالنیز دیل واسیطه سیله مومکوندور. بشریتین اطراف موحیط حاقیندا عصرلر بویو الده ائتدیگی بیلکلر، دیلده مؤحکم لندیر یلیر، نئجه دئیرلر، مادی عالمین اطراف موحیطین، گنرچکلینگه اوبینکتیو درک اندیلمه سی اوچون زمین یار ادیلیر. دئمهلی، بیلکلر شو عورون اؤزگی نی تشکیل ائدیر.

شو عور اینسان فعالیت نین ایجتیماعی تشکیلی ایله علاقه دار اولاراق یارانان یئنی کئیفیتلی پسیخولوژی پروسئس لردیر. اینسانین دیل واسیطه سیله نظری عومومیشدیر مه لر آپارا بیلک باجاریغی فردی اینسان «تجربه سینی» اولکی نسیل لری «تجربه سی» ایله عوض ائتمک ایمکانی وئریر. دیل ایجتیماعی ماهیت داشیدییغی اوچون ایجتیماعی موحیطین محصولو اولان تفکور ده ایجتیماعی خاراکتئر داشی ییر. هر بیر اینسان اونو احاطه ائدن آداملارین فیکیرلشدیگی کانتقور بیالارلا فیکیرلشیر، اولارین ایستیفاده ائتدیکلری مفهوم و آنالیشلار دان ایستیفاده اندیر، بونا گؤره ده دیل جمعیتین یاشاماسی اوچون ان ایلکین شرطلردن بیرینه چئور یلیر.

دئیلنلردن بئله بیر نتیجه چیخارماق لازیم دئیلدیر کی، شو عور دا، تفکور ده یالنیز ایجتیماعی اولور، فردی شو عور، فردی تفکور مؤوجود دئیلدیر. طبیعیدیر کی، ایجتیماعی شو عور آیری-آیری فردلر طرفیندن یار ادیلیر، اینکیشاف ائتدیر یلیر و زنگینلشدیر یلیر. بشریتین عصرلر بویو مدنیت. اینجه صنعت، علم و ادبیات، تئخنیکا ساحه سینده الده ائتدیگی بوتون نایلنلر یالنیز فردی شو عور واسیطه سیله توپلانمیشدیر. ایجتیماعی شو عور یالنیز آیری-آیری فردلرین، جانلی آداملارین فردی شو عورو واسیطه سیله فعالیت گؤستریر. فردی شو عور آیری-آیری آداملاردا گنرچکلینگه یوکسک اینعیکاسیدیر. جمعیت یالنیز آیری-آیری فردلرین شخصی معیشتی اساسیندا اطراف موحیطی قاور اییر، باشا دوشور و دگیشیر.

لاکین ایجتیماعی شو عوردا اولانلارین دیلین ماتریال سیستمینده عینی ایله اینعیکاس اولوندوغونو دوشونمک اولماز. شو عور، اونون محصولو تفکور و تفکور کانتقور بیالاری، جومله دن آنالیش و مفهوم لار دیله و دیل سیستمینه نیسبتن داها موحر یکدیر، داها سور عتله دگیشیر. موختلیف دیلدرده جانسیز اشیا لارین موختلیف قراماتیک جینسلر، مثلا، روس دیلینده دروقا «بول» سؤزونون قادین پوت «بول» سؤزونون کیشی جینسینه عاید اولماسینی تفکور قانونلاری ایله ایضاح ائتمک مومکون دئیلدیر، بو تیپلی میثاللاری منطیقله اساسلاندیرماق اولمور. ق. . وینکور یازیر کی، «...دیل... اؤزونون بیر دفعه یارانمیش ماتریال قورولوشونو قالیق شکلینده بو قورولوشو توره تمیش مدنی اینکیشاف دؤورونو بیتیر دیکدن سونرا دا اوزون زامان ساخلاماق قابیلیتینه مالیکدیر»³.

دیله شو عورون قارشیلقلی موناسیبتلریندن دانیشارکن بو پروبلئم اطرافیندا بوراخیلان بعضی مئتودولوژی سهولری ده گؤستر مک لازیمدیر.

معلوم اولدوغو کیمی ماتریالیست فلسفه شو عورون - صینفیلیگینی قبول ائدیر. پسیخولوگیایا حصر ائدیلمیش ادبیاتدا دا شو عورون صینفیلیگی حاقیندا فیکیرلره تصادوف اندیریک: «شو عور ایجتیماعی وارلیغین اینعیکاسیدیر. اینسانلارین ایجتیماعی وارلیغی اولارین ایجتیماعی شو عورونو تعیین ائدیر. اینسانلارین ایجتیماعی وارلیغی نین دگیشمه سی ایله ایجتیماعی شو عور دا دگیشیر. صینفیلی جمعیت شرایطینده اینسانین شو عورو صینفیلی خاصیت داشی ییر. اینسان شو عورو ایجتیماعی وارلیغین دگیشیلمه سیندن نیسبتن لنگ گندیر، اوندان گنری قالیق»⁴.

بونولا علاقه دار اولاراق، ن. ی. مارر و اونون آردیجیلارین بوراخدیقلاری بعضی مئتودولوژی سهولری نظر دن کنچیرک. ن. ی. مارر دیلین صینفی و اوستقوروم خاراکتئرده اولماسی حاقیندا نظریه ایره لی سورموش، اونون آردیجیلاری ایسه بو نظریه نی اینکیشاف ائتدیر میشدیلر. ن. ی. مارر یازیردی: «صینفی اولمایان دیل یوخدور، بو سببدن ده صینفی اولمایان تفکور یوخدور»⁵.

دیلین صیفي اولماسی نظریه‌سی‌نین طرفدار لاری دلی ایئولوگیانین محصولو حساب اندیرلر. لاکین دیل ایئولوگیانین محصولو دئییلدیر. عومومیتله، دیلین ماتریال سیستمنینه داخل اولان سؤزلرین بویوک اکثریتی‌نین معناسی ایئولوگیایا، صیغیله مونا سیبیتینه گۆره نئیر الیر. محض بونا گۆره ده دیل ایئولوگیایا بویالی و بویاسیز فیکیرلری، موکامه‌لری عئینی مووقیتله ایفاده ائتمک قابیلیتینه مالیکدیر. بو خصوصیتی اولماسا ایدی، دیل اؤز باشلیجا کومونیکاتیو فونکسیاسی اولان عومومی اونسیت و اسیطه‌سی اولماق وظیفه‌سینی یئرینه یئتیره بیلمز دی.

ن. ی. مارر و اونون آردیجیلارینین دیلین اوستقوروم خاراکتیرلی اولماسی حاقینداکی فیکیرلری ده یانلیشدیر. ن. ی. مارر دیلین اینکیشافینی جمعیتین اینکیشافی ایله، ایجتیماعی-ایقتیصادی فورماسیالارین اینکیشافی ایله عئینی‌شدیر یردی. یازیردی: «تفقورون دگیشمه‌سی مجموعو موختلیف تصروفات سیستملریندن و اولنارا جواب وئرن ایجتیماعی قورولوشدان دوغان سسلی نیطقین قورولماسی‌نین اوچ سیستمدیر:

(1) موختلیف اساس و فونکسیونال مضمون اولمایان پولیسمانتیک سؤزلو سینتنتیک نیطق قورولوشو ایبتیادی کومونیزم،

(2) امگین ایجتیماعی بؤلونمه‌سی زمینده موختلیف تصروفات نوو علرینین آیری اولماسی اساسلان ایجتیماعی قورولوش، یعنی جمعیت پئشهلر اساسیندا بؤلونور، واحد جمعیت ایبتیادی سنخلر شکلنده ایستحصال-تئخنیکا قروپلارینا بؤلونور، بو قورولوشا نیطق حیصه لرینین، فرازا - موختلیف جومله‌لرین، جومله‌لرده اونون موختلیف حیصه لرینین آیریلماسی اویقون گلیر، بو قورولوشا سونرالار مورفولوژی عونصورلره چئوریلن موختلیف سؤزلر یارانیر، سؤزلرده اساس معنالار فرق‌لندیریلیر و اساس معنا ایله یاناشی سؤزه فونکسیونال معنا دا آرتیریلیر،

(3) امگین تئخنیکی بؤلوندویو، فلئکتیو قایدالی مورفولوگیاسی اولان سیلکلی یاخود صیغیله جمعیت» 6.

دیلی اوستقوروم حساب ائندلر دیلین تاریخی اینکیشافی خصوصیتلرینی باشا دوشمورلر. دیلین اینکیشافی تاریخی دیله دانیشان خالقین ایقتیصادی اینکیشافی، خصوصن کئچیردیگی ایجتیماعی فورماسیالارلا قطعین عوضی صورتده باغلی دئییلدیر. بو و یا دیگر قراماتیک فومانین یارانماسی جمعیتین ایقتیصادی قورولوشو خصوصیتلری ایله علاقه‌دار دئییل، ایجتیماعی فورماسیالارین دگیشمه‌سی دیلین یاخود دیلین آیری-آیری کاتئقوریالارینین دگیشمه‌سینه سبب اولما بیلر. هر هانسی خالقین ایقتیصادی-ایجتیماعی و دیلی‌نین اینکیشافی تاریخی توتوشدورساق، بو فیکیر تصدیق ائدیله بیلر. محمد فوضولی‌نین یازیب-یار ائدیگی دوردن ایندییه‌دک آذربایجان خالقی اوچ ایجتیماعی فورماسییا (فئودالیزم، کاپیتالیزم، سوسیالیزم) کئچیرمیشدیرسه ده دیلیمیز ائله بیر اهمیتلی دگیشیکلیگه اوغرامامیشدیر. خصوصن آذربایجان دیلی‌نین قراماتیک قورولوشوندا آ-چوخ نظره چاریان دگیشیکلیک باش وئرمه‌میشدیر.

دیله شو عورون مونا سیبیتی مساله‌سینده بوراخیلان سهلردن بیری ده اولارین وحدتی‌نین پوزولماسی، بو قارشیلیقی مونا سیبیتده دیله اوستونلوک وئریمه‌سیدیر. بو ایثنانین طرفدار لاری دیلی گنرچکلیگین یارادیجیسی حساب اندیر، اونون اینسان شو عورونو فورمالاشدیردیغینی ایدیعا اندیرلر. بئله فیکیر ایلک دفعه اون سکیزینجی عصر آلمان رومانتیکی ای. هنردترین اثرلرینده ایرملی سورولسه ده اون دو قوزونجو عصرده آلمان دیلچیسی، عومومی دیلچیلیگین بانسیسی هومبولدتون اثرلرینده اؤز عکسینی داها قاباریق شکیلده تاپیر. هومبولدتا گۆره، دیل اینسانلارین طبیعتی‌نین اؤزونده مؤوجودور، اولارین روحی قوه‌سی‌نین اینکیشافی و دونیاگۆروشونون اینکشافی اوچون ضروریدیر. دیل خالق روحونون ضروری تظاهورودور، خالقین دیلی اونون روحودور. موختلیف خالقلارین دیلرینین قورولوشو اونا گۆره موختلیفدیر کی، اولارین روحلاری دا موختلیفدیر. دیل نجه فورما قبول ائتمه‌سیندن آسلی اولمایراق خالق حیاتی‌نین روحی تجسومودور. دیل، نجه دئیرلر، اینسانلا طبیعتین اونا تاثیر ائدن داخلی و خارجی اوبرازی آراسیندا دورور. اینسانین اطراف محیطی قاوراماسی و فعالیت گۆسترمه‌سی اونون تصوروندن آسلی اولدوغو اوچون اونون اشیا‌لارا مونا سیبیتی تامامیله دیله معین اولونور و ایفاده ائدیله. هومبولدتون فیکیرلری سونرالار یئنی هومبولدتچولار طرفیندن داها دا اینکیشاف ائندیریلیمیشدیر.

البته، هومبولدتون ایرملی سوردویو فیکیرلری بوتونلوکله سهو آلداندرماق اولماز. چوخ وخت دیل تفکور پروسسینده تنظیمه‌یجی رولونو اویناییر. لاکین بو فیکیری بوتونلوکده قبول دا ائتمک اولماز. هر شئیدن اول، دیل اطراف محیطین اینسان بئیننده اینعیکاسی اساسیندا یارانیر، دیل عالمی یارانان مستقیل قوه دئییلدیر. بوندان علاوه، حاضریدا ثوبوت ائدیلمیشدیر کی، تفکور فورما و کاتئقوریالاری، بوتون خالقلاردا عئینی‌دیر، دئمهلی، اطراف محیطین موختلیف میلنلرین نوماینده‌لرینین بئیننده اینعیکاسی دا عئینی‌دیر، حالبوکی خالقلارین دیلری موختلیفدیر.

دېلېن اينكيشافي بىلاواسىپه اولماسا دا، دولايىسى ايله اينسان جمعيتى نىن دگىشمەسىندىن آسايلىدىر. دىل ايجتىماعى حادىئە اولدوغو اوچون جمعيتدە باش وئرن بعضى دگىشكىلىكلر دېلېن اينكيشافىنا اوز تاثيرىنى گۆسترمەيە بىلمز. دېلېن اينكيشافى نىن جمعيتىن وضعيتىندىن آسايلى اولماسى بارەدە بىر سىرا فىكىرلر نىن نظر دىن كنجىرك.

هر شىدىن اول دېلېن اينكيشافىنا جمعيتىن سوسىيال تشكىلى اوز تاثيرىنى گۆستىرىر، جمعيتىن سوسىيال وضعيتى دىلدە اوز عكسىنى تاپىر. هله قديم زامانلاردان نظره چارپىردى كى، دېلېن وضعيتى دۆولتىن فورماسىندان و اىقتىصادى فورماسىيانىن خار اكنترىندىن خىلى درجەدە آسايلىدىر. مثلا، فئوداليزم دۆوروندى دۆولت چوخلو مىقداردا كىچىك فئوداللىقلار پارچالانىر. هر بىر فئودال و موناستىر تورپاغي اوز- اوزلۇگوندە كىچىك بىر دۆولتە بنزمىر. فئوداللىقلار آراسىندا سىياسى، اىقتىصادى و مدنى علاقلەر حدىندن آرتىق ضعيف اولور. طبعى كى، جمعيتىن بنله قورولوشو كىچىك محلى دىالكت و لهجەلر يار انماسى اوچون شرايط يار ادىر. جمعيتىن فئودال داغىنقىلىغى نه قدر قوتلى اولارسا، دىالكتلر آراسىنداكي اوزاقلاشمالار دا بىر او قدر گوجلۇ اولار. فئوداليزم جمعيتىدە دېلېن اساس و ارلىق فورماسى محلى دىالكتلر دىر. مو عاصىر دىلدە مۇوجود اولان دىالكتلر فئودال پراكندەلىگى نىن دىلدە عكس اولونمايدىر.

روس دىلچىسى پ. س. كوزننتسوونون آپاردىغى تدقىقاتلار گۆستىرىر كى، كنجىمىشە مولكدار اكنچىلىگى نىن گوجلۇ اينكيشاف ائدىگى روسىيانىن مركزى قاراتورپاق زوناسىندا ايندى چوخلو لهجەلر موخافىظە اندىلىپ ساخانمىشدىر. هالبوكى شىمالدا مولكدار اكنچىلىگى نىن ضعيف اينكيشاف ائدىگى و كندىلر يار ايش، قازانچ آردىنجا شەرلرە و باشقا قوبئرنىيالار اكندىكلر يئرلردە بىر لهجە چوخ گننىش اراضىنى احاطە اندىر. دىالكتلر يار بىرلشيب بىر دىل حالىندا تمرکزلشمەسى ياخود دىالكتلر يار بىر- بىرىندىن آرانىب بىنى دىلر عملە گننرمەسى دە جمعيتىن وضعيتى ايله علاقه داردىر. ف. ائىقئلس «عائىلە نىن، خصوصى مولكىتىن و دۆولتىن منشايى» ادلى اثرىندە بو پروسئىلر گۆزل اىضاح ائتمىشدىر. محلى دىالكتلر يار ايشلندىگى اراضىلر آراسىنداكي سىياسى، اىقتىصادى و مدنى علاقلەر مۇحكملندىكە، فئودال پراكندەلىگى آرادان قالدىرىلدىقدا دىالكتلر ياخىنلاشىر، بىر دىل حالىندا تمرکزلشيب. عكسىنە، فئودال پراكندەلىگى گوجلندىكە، محلى دىالكتلر يار ايشلندىگى اراضىلر آراسىنداكي هر جور سىياسى، اىقتىصادى و مدنى علاقلەر اوزون مودت اوچون ياخود هميشەلىك كسىلدىكە دىالكتلر آراسىنداكي فرق آرتىر، بۇيويور، كسكىنلشيب، دىالكتلر يار بىر- بىرىندىن اوزاقلاشيب و مونتقىل دىلرە چئورىلىر. منشاجە قوهوم اولان دىلر محض دىالكتلر يار بىر- بىرىندىن بو جور اوزاقلاشيب مونتقىلشمەسى اى نىتجەسىندە عملە گلەمىشدىر.

كاپىتالىزمىن يار انماسى مركزى دۆولتىن گوجلنمەسىنە سبب اولور، چونكى فئودال پراكندەلىگى كاپىتالىزمىن اينكيشافىنا مانع اولور. فئودال پراكندەلىگى نىن آرادان قالدىرىلماسى، مركزى دۆولتىن گوجلنمەسى و كىچىك كىنيزلىقلار يار بىر- بىرىندە ياخشى تشكىل اولونموش و احدى دۆولتىن يار ادىلماسى اينكيشاف ائتمكە اولان كاپىتالىزمە بىر نچە سببىن لازىم ايدى:

1. گوجلۇ مركزى دۆولت بورژوازىيانىن منافىعنى اولكە نىن بوتون اراضىسىندە داها ياخشى مودافىعە اندىردى؛

2. مركزى دۆولت بورژوازىيانىن بۇيوك احتىياج حىس ائدىگى و احدى داخىلى بازار يار ادىردى؛

3. و احدى داخىلى بازارىن يار انماسى صنایع نىن اينكيشافىنا، مىلى بورژوازىيانىن دونيا بازارىنا چىخماسىنا و باشقا اولكەلر يار بورژوازىياسى، صنایعسى ايله موفقىتله رقابت آپارماسىنا گننىش اىمكانلار آپىردى.

كاپىتالىزمىن مۇبدانا چىخماسى مىلتىن مۇبدانا چىخماسىنا، سونوجو عامل ايسە مىلى دېلېن يار انماسى و فورمالاشماسىنا سبب اولدو. مىلى دىل تدرىجىن ادبى دىلە چئورىلىر و بوتون واسىطەلرله تىلبىغ اندىلىر. مطبوعات و تحصىلن عومومىلى ادبى دىل اساسىندا آپارلماسى مىلى دىلېن محلى دىالكتلرە تاثيرىنى گوجلندىرىر، مىلى ادبى دىلله دىالكتلر آراسىندا فرقلىرىن گنندىكە آلاماسىنا سبب اولور. بورژوا جمعيتىدە مىلى تمرکزلشمە ايله ياناشى اونون تام عكسى اولان دىفنرئىسىيالاشما حادىئەسى دە گندىر - جمعيت سوسىيال قروپلار پارچالانىر. جمعيتىن سوسىيال قروپلار پارچالانماسى مىلى دىلدە سوسىيال دىالكتلر يار، ژارقون، آرقو و س. مۇبدانا چىخماسىنا سبب اولور.

صىنىفلى جمعيتدە مىلتىن تمرکزلشمەسى بعضاً مىلتچىلىگىن تظاهورونە سبب اولور. مىلتچىلىك ايسە دىل سىياسىتە گوجلۇ تاثير اندىر. بو تاثير اوزونو موختلىف فورمالاردا گۆستىرىر:

1. دىلدە پورىزم عنعنە لرى گوجلەنير. مثلا، توركىيەدە رىسپوبلىكا قورولدوقدان سونرا مىلى شو عورون اويانماسى ايله علاقه دار، مىلى دىلېن غىبرى- تورك عونصورلردن تمىزلنمەسى شواري مۇبدانا ائىلىر، عرب و فارس دىلر يار ايشلنمەسى سوزلر يار عوضىنە مىلى تورك سوزلر يار ايشلنمەسى ائىلىر. سون 50 ايلدە تورك دىلى نىن لوغت تركىبى نىن 30-35 فاىضى يئىلشدىرىلمىشدىر.

2. چوخمىلتى دۇولتلىرىدە بىر دىللىن - حاكىم مىلتىن دىللىن يارادىلىرى، آزلىقدا قالان مىلت و خالقلار بىر دىللىرى سىخىشدىرىلىرى. چار يىزمىن حاكىمىتى شرايطىدە روسىيادا روس دىللىن يارادىلىرىنىڭ يارادىلماسى، پولياك، بىلوروس و دىگر آزلىق تىشكىل اتىن خالقلار بىر دىللىرىنىڭ سىخىشدىرىلماسى بونا مىثال اول بىلر.

3. اولموش، تارىخ صحىفە سىندن چىخىش دىل دىر بىلدىلە، بىرپا ائدىلە بىلر. اىكىنچى دونيا موخارىبەسىدىن سونرا اىزراىل دۇولتى يارادىلىقدا قىدىم يهودى دىللى بىر اولكە اوچون دۇولت دىللى اعلان ائدىلدى. اولو قىدىم يهودى دىللى اىورىت (عىبرىت) آدى اىلە مەكتىلرە تدرىس اولونماغا باشلادى. موخاصىر يونانىستاندا كافار ئوس آدىللى آرخاىك اولسولوبون فعالىت گۇسترمەسى موخ اولموش دىللىن قىسىم بىرپا ائدىلمەسىنە نومونە اول بىلر. كافار ئوس اولسولوبون قىدىم يونان دىللى اىلە جانلى، موخاصىر، يىنى يونان دىللى آراسىندا بىر نۇوع گوزشت، كومپرومىس تىشكىل ائدىر.

جمعىتىن سوسىيال دىفئىر ئىسسىياسى دا دىلدە اوز عكسىنى تاپا بىلر. موطلق عىنى تىركىبلى اىنسان جمعىتىنە تصادوف ائتمك موكون دىلىدىر. جمعىت صىنقى، سىلكى، املاكى، پىشە و س. باخىمدان طبقرلەر بولونور. بىلە طبقرلشمە دىلە دە اوز تاتىرىنى گۇستىر، دىلدە سوسىيال دىالكتلر يار ائىر. اىجتىماعى اىستىئصالىن موركبلىشمەسى و امگىن بولونمەسى دىلدە دىفئىر ئىسسىياسىا حادىثەسىنىڭ گولچىلمەسىنە سىبب اولور. بو موخوصىت اوزونو ان موخ لىكسىكا، موخوصن تىرمىنالىگىيا ساحەسىدە گۇستىر. هر پىشە و صنعت ساحەسىنىڭ اوز موخوصى تىرمىنالىگىياسى يار ائىر، بىر پىشە ساحىبى دىگر پىشە ساحەسىدە اىشلەدىللىن تىرمىنلر يار باشا دوشمور، يا دا چىن باشا دوشور. پىشە لىكسىكاسى اىلە ياناشى آرقو، ژارقون و س. اوچون تىپىك اولان لىكسىكا دا يار ائىر، مىلن، طلبە، اوغرو و س. ژارقونو لىكسىكاسى.

عادتن، جمعىتىن سوسىيال دىفئىر ئىسسىياسى اىلە علاقەدار اولان دىللىن سوسىيال دىفئىر ئىسسىياسى دىللىن لىكسىكاسى ساحەسىدە اوز تاتىرىنى گۇستىر. لاكىن انلە حاللارا دا تصادوف ائدىلر كى، دىللىن دىفئىر ئىسسىياسى قىرامماتىكا ساحەسىدە دە نوفوذ ائدىر. شىرق دىللىرىدىن بعضىلرىدە، مىلا، ياپون و كورنىا دىللىرىدە، دانىشانىن موخاصىبىنە موناسىبىتىدىن آسىلى اولاراق، فعلىن موخلىف فورمالارى اىشلەدىلر. كورنىا دىللىدە فعلىن خىتاب، نزاكت. موخت، قابا و س. جاواب فورمالارى معلومور. لاكىن قنىد ائتمك لازىمدىر كى، دىللىن بو جور سوسىيال دىفئىر ئىسسىياسىنىڭ قىرامماتىكيا تاتىرى يالنىز فعلىن موخلىف نزاكت درجەسى اىلە علاقەدار فورمالارىنىڭ اىشلەمەسى اىلە محدودلاشىر، دىلدە موخوصى صىنقى قىرامماتىك قورولوشون يار ائىسسىنا سىبب اولمور.

صىنقى دىفئىر ئىسسىياسىا بعضى جمعىتىن موخىن اىجتىماعى طبقرسىنىڭ موخالىق دانىشلىق دىللىدىن فرقلنن ادبى دىل يار ائىماسى فورماسىندا دا دىلە اوز تاتىرىنى گۇستىر. مىلا، آ. پ. بار ائىنىكوو عصرىمىزىن 30-جو اىللىرىنىڭ اوللرى اوچون ھىندىستان دىللىرىنىڭ وضعىتىدىن بحث ائىركن يازىر كى، ھىندىستانىن موخاصىر ادبى دىللىرى حاكىم صىنقىلرىن منافعىنە خىدمت ائتمك اوچون او بىغونلاشىدىرىلمىشىدى، پىرولتتارىيات و كندىللىرىن گىنىش كوتلەسى اوچون چىن ائلاشىلر. موخ وخت موخىن اىجتىماعى طبقرلر گىنىش خالىق كوتلەسىدىن فرقلنمك اوچون آرتىق اىستىفادەن چىخىش بىر دىللى اوز آرارلىرىدا اونىست واسىطەسى كىمى قىبول ائدىرلر. مىلا، 1951-جى اىلدە 555 نفر، 1961-جى اىلدە 2،5 مىن نفر ھىندلى سانسكرىت دىللىنى آنا دىللى آداندىرىمىش، 200 مىن نفرە ياخىن ھىندلى اىسە سانسكرىت دىللىنى اىكىنچى دىل حساب ائىدىگىنى سولەمىشىدىر.7

دىموقرافىك دىگىشلىكلەر دە دىلدە اوز عكسىنى تاپىر.

دىموقرافىك دىگىشلىك دىدىكە اھالىنىڭ آرتماسى ياخود آزالماسى، شىر و كند اھالىسى آراسىندا كى نىسبىتىن دىگىشمەسى، اھالىنىڭ ائىتىك تىركىبى و س. نىزدە توتولور. اىنقىلابدان سونرا شىر اھالىسىنىڭ آرتماسى شىر كىنسىنىڭ 8 اىشلنمە داىرەسىنى گىنىشلىدىرىدى، دىگر طرفن، موخلىف دىالكتلرىن نومابندەلرىنىڭ صنایع مركزىنە گلمەسى و اونىستە اولماسى ادبى دىللىن اىشلنمە داىرەسىنىڭ خىلى گىنىشلىمەسىدە دىگر طرفن اىسە دىالكت نىطقىنىڭ خىلى محدودلاشماسىنا سىبب اولدو. صنایعنىڭ اىنقىشاقى اىلە علاقەدار كند اھالىسىنىڭ شىرە آخماسى ادبى دىلە دە تاتىر گۇستىر.

چوخمىلتى دۇولتلىرىن خاراكىتلىرى دە دىللىن وضعىتىنە تاتىر گۇستىر فاكىتورلاردان بىرىدىر. بىلە دۇولتلىرىدە، بىر قابدا اولاراق، بىر دىل اساس اونىست واسىطەسى رولو اويناىر. آمىرىكا بىرلىشمىش شتاتلارىندا اىنگىلىس، ھىندىستاندا ھىندى دىللىرى بو قىبىلدىر.

اھالىنىڭ بىر بىر بىر باشقا بىرە كۆچمەسى دە دىالكت فرقلرىنىڭ گولچىلمەسىنە، حتا يىنى دىللىن يار ائىماسىنا سىبب اول بىلر. مىلا قىدىم نورونچىللىرىن اىسلاندىيا آداسىنا كۆچمەسى اصلىدە قىدىم نورونچ دىللىنىڭ كونسىرولشمىش فورماسى اولان اىسلاند دىللىنىڭ يار ائىماسىنا سىبب اولموشدور. آفرىكادا آفرىكانس دىللىنىڭ، برازىلىيادا برازىلىيا پورتوگىز دىللىنىڭ يار ائىماسى دا بو فاكىتورلا علاقەداردىر.

ایشغالچیلارین بؤیوک کوتله حالیندا بیر اۆلکهیه آخماسی دیل دگیشمه لرینه سبب اولور. اور دو دیلین فورمالاشماسی بونا میثال اولای بیلر. هیندیستانین شمالینا کوتلوی صورتده گلن فارس دیلینده دانیشمان موسلمانلار لاینرلی پنجاپ و هیندی دیلرینین بیر نچه عصرلیک سیاسی، ایقتیصادی و اینضیباطی موناسیبتی اساسیندا هیندوستانی (وردو) دیلی یارانمیشدیر. یاددیلی خالقلارین کوتلوی صورتده آخینی بیئرلی دیلرین سیخیشدیریلیب تامامیله آرادان چیخاریلماسی ایله ده نتیجه لهنه بیلر. فرانسادا قاللارین، بولقاریستاندا فراکیالیلارین، اوکراینادا سکیفلرین، آذربایجاندا ایراندیلی قبیلهلرین تاریخ صحنه سیندن چیخماسی بونون نتیجه سیدیر.

جمعیتمین موختلیف ایقتیصادی اینکیشاف سوییه سینده اولماسی دا دیله ایزلر بوراخیر. اۆلکه نین آیری-آیری رایونلارینین ایقتیصادی جهندن غیری-برابر اینکیشافی دا موعین حاللاردا دیل دگیشمه لرینه سبب اولای بیلر. ادبی دیلرین فورمالاشماسی تاریخیندن معلومور کی، ایقتیصادی جهندن داها چوخ اینکیشاف انتمیش اراضی نین دیالکتکی عومومیلی ادبی دیلین یارانماسی اوچون بازار تشکیل اندیر. مثلا، داشکند دیالکتکی اؤزبک ادبی دیلی اوچون، باکی دیالکتکی آذربایجان ادبی دیلی اوچون، موسکوا دیالکتکی روس ادبی دیلی اوچون بازار اولموشدور. تاریخدن انله حاللار دا معلومور کی، ایقتیصادی جهندن اینکیشاف انتمیش اراضیده ایشلنن دیالکتک بوتون اۆلکه اوچون میلی دیله چنوریلیر. مثلا آنتیکا دیالکتکی عومومونان دیلی اوچون کویئ اولموش، لاتین دیلی اوللر لاتسیوم آیالتی نین دیالکتکی اولموش، ایل دو فرانس آیالتی نین دیالکتکی ایسه سونرالار فرانسیز دیلی نین یارانماسیندا اساس رول اوینامیشدیر.

ایقتیصادی جهندن اینکیشاف انتمه میاش اۆلکه ده دیالکتک پارچالانماسی نین درجه سی یوکسک اولور. او. یسنپئر سننن وئردیگی معلوماتا گۆره، اوستراالیانین بیر نچه میللیک آوریگنن اهالیسی 200 دیالکتکه دانیشیر. عکسینه، صنایع نین جوشغون اینکیشافی، صنایع مرکز لرینین یارانماسی موختلیف دیالکتک نوماینده لرینین بیر اراضیده یاشماسینا دایمی اونسینده اولماسینا و دیالکتک پارچالانماسی نین آرادان قالخماسینا سبب اولور.

اوستقوروم خاراکتئرلی حادیثهلر ده دیله تاثیر گۆستریر. اۆلکه میزده اوللر یازیسی بئله اولمایان بیر سیرا دیلر میلی ادبی دیل سوییه سینه یوکسلمیش، آزلیق تشکیل ائدن خالقلار اؤز دیلرینده مکتب و مطبوعات یاراتمیش، ادبیات و اینجه صنعتی اؤز میلی دیلرینده اینکیشاف اندیرمیشلر، بوتون خالقلارینین دیلری اوچون سجبیه یی اولان پروسئسلر-دیلیلن ایجتیماعی فونکسیاسی نین گنیشلنمه سی، اولسولبارین اینکیشافی، موعین دیل نورمالارینین حاضر لانماسی، دیلین لوغت ترکیبی نین چوخالماسی-بوتون بونلار لئنن میلی سیاستین نتیجه سیدیر و اوستقورومون دیلین اینکیشافیندا نجه رول اوینایا بیله جگینه پارلاق نومونه دیر.

موعین شرایطه دین ده دیلین اینکیشافی و یاییلماسیندا موعین رول اوینایا بیلر. معلوم اولدوغو کیمی، هر بیر دین موعین دیله مؤحتاجدیر. بونا گۆره ده دین موعین بیر دیلین اینکیشافیندا ماراقلیدیر. «دینی» دیلر اولان لاتین و عرب دیلرینین گنیش یاییلماسی بونولا علاقه داردیر. دینین یاییلماسی همین دینی قبول ائدن یاددیلی خالقلین دیلی نین اینکیشافینا دا تاثیر اندیر. معلومور کی، ایسلام دینی نین یاییلماسی تاثیر آلتیندا، دئمک اولار کی، بوتون شرق دیلرینه چوخلو میقداردا عرب سؤزلری و تئرمینلری داخیل اولموشدور. بوندان باشقا، موقدس کیتابلارین نشری بیر سیرا خالقلار اوچون یازی تاریخی نین باشلانغیچینا سبب اولموشدور. مثلا، خریستیانلیغین قبولو و خریستیان موقدس کیتابلارینین نشری سلویان خالقلارینین یازیسی یاراتمیشدیر.

اوستقوروم تیپلی حادیثه لرین دیله تاثیر بندن دانیشارکن گۆرکملی یازیچیلارین دیلین اینکیشافینداکی رولونو اونوتماق اولماز. پوشکینین روس ادبی دیلی نین، دانته نین ایتالیان ادبی دیلی نین، سئروانتئسننن اسپان ادبی دیلی نین، واقیفین آذربایجان ادبی دیلی نین. شوتا روستاوتلی نین گورجو ادبی دیلی نین یارانماسی و اینکیشافینداکی رولو هامییا معلومور.

جمعیته صینیفلرین و میلنچیلیک منافع نین مؤوجودلوغو دا دیلین اینکیشافینا تاثیر گۆستریر. دئییلنه گۆره هیندیستاندا مؤوجود اولان ایکی بؤیوک دیل-هیند و اوردو دیلری بیر-بیرینه او قدر یاخیندیر کی، اولار ی بیر دیل حالیندا بیرلشدیرمک چوخ آساندیر. لاکین بونون اوچون هیندی دیلینده سانسکریت عونصورلرینی، اوردو دیلینده ایسه عرب و فارس دیلری عونصورلرینی محدودلاشدیرماق لازیمدیر. آنجاق بیر زمانلار اینگیلیس بورژوازیاسی و دین خادیملری بو دیلرین بیرلشمه سینده ماراقلی اولمادیقلاری اوچون بو دیلر آراسینداکی فرقلری هر واسیطه ایله قورویوب ساخلاماغا چالیشیردیلر.

جمعیتمین مدنی اینکیشافی دا دیله اؤز تاثیرینی گۆستریر. صنایع، کند تصروفاتی، تئخنیکا، علم و مدنیتمین اینکیشافی دیله یئنی آنلابیشلارین یئنی مفهوملارین یارانماسینا سبب اولور. یئنی آنلابیشلار دیله یئنی سؤزلرین مئیدانا گلمه سینین طلب اندیر: بئله لیکله، دیلین لئکسیک ترکیبی اینکیشاف اندیر. یئنی سؤزلر ایلک نؤوبه ده صنایع، تئخنیکا و علمین موختلیف ساحه لرینه عاید یارانیر و بعضی کۆهنه تئرمینلر اؤز معناسینی دگیشیر. اهالی نین مدنی سوییه سی نین یوکسلمه سی ادبی دیلین ایشلنمه دایره سی نین گنیشلنمه سینه، بو عامل ایسه اؤز نؤوبه سینده محلی دیالکتلرین فونکسیاسی نین دارالماسینا سبب اولور. ادبی دیلین فونکسیاسی نین گنیشلنمه سی سوسیال دیالکتلرین وضعیتینده ده دگیشیکلیک عمله گتیریر. اهالی نین شیفاهی دانیشیق نیطقینده کیتاب و خصوصی لئکسیکادان ایستیفاده انتمه سی عومومیتله،

ئىكسىكانىن نئىترال طبقەسى نىن گىنىشلىنمەسى ايله نتيجهلىنير. ادبي دىلین فونكسىياسى نىن گىنىشلىمەسى ايله علاقه دار اولاراق اىستر شىفاھى، اىسترسە دە يازىلى نىطقىن اوسلوبلار نىن آرتماسى، اوسلوبلار نىن ايتىنىسىو شىكىلدە دىفنىر نىسىاللاشماسى حادىئەسى باش وئىرىر. دىگر طرفن، ادبي دىلین فونكسىياسى نىن گىنىشلىنمەسى واحىد اور فوئىك، اور فوئىك و قراماتىك نورمالار نىن ترتىب اندىلمەسىنى گونون واجىب مسالەسى كىمى قارشىيا قويولور.

نھایت، مدنىتىن اينكىشافي باشقا خالقلارلا علاقلرىن گىنىشلىنمەسىنە، دىلدە بىن المىل سۆز و تئرمىنلر نىن چوخالماسىنا سبب اولور.

جمعىت و دىلین فورمالاشماسى

دىلى جمعىت يارادىر و اونون كومونىكاتىو واسىطە كىمى اينكىشافىنا همىشە نظارت اندىر.

طىبعىدىر كى، دىل جمعىتىن بوتون عوضولرى طرفىندىن بىر يئردە عئىنى زاماندا بىردىن-بىرە بوتوو حالدا يارادىلا بىلمزدى. دىلین آىرى-آىرى سۆزلرى و آىرى-آىرى فورمالارى جمعىتىن آىرى-آىرى عوضولرى - فردلرى طرفىندىن يارادىلىر. آىرى-آىرى سۆز و فورمالار نىن يارادىلماسى اوچون تشببوت لازىمدىر؛ بىر سىرا سىبلر اوزوندىن جمعىتىن بوتون عوضولرى عئىنى زاماندا تشببوت اىرلى سورە بىلمز. لاکىن اينسانلار نىن پسىخو-فىزىولوژى قورولوشونون عئىنىلىگى، هامىدا اجتىماعى شو عورون مؤوجودلوغو، آسوسىياسىيانىن عومومىلىگىن هامىنىن اوغون تشببوت اىرلى سورە بىلمەسى پوتنىسىالى يارادىر. اونا گۆرە دە بىر فرد طرفىندىن اىرلى سورولن تشببوت باشقالارى طرفىندىن دە اىرلى سورولە بىلر. محض بونون اوچوندور كى، بىر فردىن اىرلى سوردوبو تشببوت باشقا فردلر نىن پوتنىسىال تشببوتلرى ايله دىسوسىيانس يارادىرسا، باشقا فردلر طرفىندىن، دئملە، جمعىت طرفىندىن قبول اندىلر و دىل حادىئەسىنە، دىل فاكىنا چؤرىلىر. اکثر حاللاردا يئنى سۆز و فورما شو عورلو صورتدە يارادىلىر، دىلدە آرتىق مؤوجود اولان مودئلە اساسلانير. مثلاً، آذربايجان دىلىندە آرتىق مؤوجود اولان سۆز يار اتمە مودئلىنە گۆرە، اشيا آدى بىلدىرىن سۆزلر نىن اوزرىنە-چى،-جى شىكىلچىسى آرتىرماقلا پئشە بىلدىرىن يئنى سۆز يار انىر. آذربايجان دىلىندە قدىم زامانلاردان «دىل» سۆزو مؤوجودور. علمىن اينكىشافي ايله علاقه دار اولاراق دىلین تدقىقى ايله مشغول اولان آدمالار منىدانە چىخىدقدا دىمىرچى، اودونچو، آراباچى، ناخىرچى، سوجو و س. سۆزلرە آنالوگىيا اولاراق مؤوجود مودئل و حاضىر ماتئرىيال اساسىندا دىلچى سۆزو يارادىلىدۇ. بىر سىرا حاللاردا جمعىت اىنتوتىتو صورتدە، سؤوقى-طىبعى ايله يئنى يارانان سۆزون دىل اوچون يار اىرلى اولوب-اولمادىغىنى تعىبن اندىر. بو باخىمدان روس دىلىندە كوپنىكا سۆزونون يار انماسىنى نظردن كنجىرك. 1535-جى اىلدە كنىياز اىوان واسىلىئوبچىن امرى ايله اوزرىندە اىندە نىزە توتان آتلى شىكىلى حىك اندىلمىش سىكە كسىلىر و اونو (كوپنىكايا دئئقا) (كوپىئى «نىزە» دئمكىدر) آدلاندىرىلار. آز سونرا اونو روس دىلىندەكى آنالوژى مودئل اوزرە (كوژانكا، كاستوركا و س. كوپنىكا آدلاندىرىلار. عئىنى زاماندا موسكووكا (موسكووسكايە دئئقا) و يا نوو قورودووكا (نووقورودسكايە دئئقا) پول واحىدلرلى دە يارادىلىر. سونرالار واحىد روس دؤولتى يارادىلىدقدا جو غرافى باخىمدان نئىترال اولان كوپنىكا سۆزو اوز رقىبلىرى موسكووكا و نووقورودكا سۆزلرىنە غالىب گلر.

بعضاً دىلدە موققىتسىز سۆزلر دە يارادىلىر. لاکىن اکثر حاللاردا بئله سۆزلر جمعىت طرفىندىن رد اندىلر. جمعىت دىلە اونون داخىلى اينكىشاف قانونلار نىن يابانچى اولان عونصورلر نىن داخىل اندىلمەسى نىن قاىغىسىنا قالمالىدىر.

دىلین اينكىشافي نىن جمعىتىن وضعىتىندىن آسىلىلىغى پروبلئمىندىن دانىشاركن گؤسترىلمىشدى كى، جمعىت قىسا مودتدە دىلین لوغت تركىبىندە نظره چارپاجاق درجەدە دگىشلىك عملە گتيرە بىلر. عصرىمىز نىن 30-جو اىللرىندىن سونرا موعاصىر تورك دىلى نىن لوغت تركىبى نىن يئنى لشدىرىلمەسى بارەدە سؤىلەدىگىمىز سۆزلرى عئىنى ايله ماجار دىلى حاقىندا دا دئمك اولار. 18-جى عصر دە ماجار دىلى نىن زنگىنلشدىرىلمەسى گنىش و وسعت آىر و حتا ي. بالاششانىن فىكرىنچە، ساغلام اولمايان مجرايا دوشور. لاکىن مؤلفىن فىكرىنچە، سۆز ياراتمانىن بو اوصوللارى دىلین طىبعى اينكىشافي ايله ضىدىتە گىرىر دىسە دە، ماجار دىلى نىن ئىكسىكاسىنى چوخلو مىقداردا يئنى و لازىملى سۆزلرە زنگىنلشدىردى. 9.

سۆز ياراتمانىن انلە ساحلرى دە وار دىر كى، يئنى سۆزلر نىن حىاتىلىگى نىن تصدىقىندە جمعىت، دئمك اولار كى، هئچ بىر رول اويناىر. بو هر شئىدىن اول، خوصوصى تئرمىنلر نىن يارادىلماسىنا عاىد اندىلر. مثلاً، كشف اندىلن كومتايا و يا دىگر سما جىسمىنە اونو تاپان نىن آدىنىن وئرىلمەسى ياخود قانونا، كشف، حادىئە، مىنئرا لا اونو كشف اندىن آدىنىن، مىنئرا لا اونون تاپىلدىغى يئرىن آدىنىن وئرىلمەسى بونا مىثال اولار بىلر.

بئني سۆزون ياخود قرامماتيك فورمانين يارانماسيندا ديل داخيلي و ديل خاريجي عاميللرين بؤيوك موختليفلينگينه باخماپاراق، بو سۆز و فورمالارين ياشاماسي اوچون سون سۆز و جمعيت دنئير، جمعيتين قبول ائتمهديگي سۆز و قرامماتيك فورمالار حياتا وثيقه آلدير. جمعيت ديلى يارادير و فورمالاشديرير. ديل جمعيتين محصولدور.

- 1 Çoxdillilik (eləcə də ikidillilik) sözünün məcazi mənadan başqa iki işləmə məqamı vardır: Çoxdilli Qafqaz, çoxdilli SSRİ, çoxdilli Afrika deyəndə bir ərazidə çoxlu millətin yaşadığı, çoxdilli adam deyəndə fərdin çox dil bildiyi nəzərdə tutulur
- 2 V. F. Zıbkvets, Drelqiznaya epoxa. M., 1959, s 119
- 3 Q . Vinkur. zadaçax istorii yazika. V A Zveqintsev. İstoriya yazıkoznaniya XIX-XX vekv v çerkax izvleçenyax, ç. P. M., 1965, s. 303.
- 4 M. Məhərrəmv. Psixolgiya, s 77.
- 5 . N. Ya. Marr. İzbraniye rabotı, t Z, M. L , 1934, s. 34
- 6 . N. Ya. Marr. İzbranne rabotı, t. Z, M.-L., 1934, s. 71.
- 7 . V .A .Çernışev .K probleme yazika-posrednika «Yazik i obşestvə» ,M ,1968 ,s. 120.
- 8 Koyne-ölkədə əhalinin müxtəlif dillərdə danışan qrupları arasında ümumi ünsiyyət vahidi kimi işlənən, əslində isə bir və ya bir neçə dialekt əsasında meydana gələn dil, dialektlərarası ünsiyyət vasitəsi.
- 9 İ. Balaşsa. Vençerskiy yazik. M., 1951, s. 27-124